

жувала прогресувати. Заклики кадетів, прогресистів, трудовиків, соціал-демократів щодо розв'язання кричущих проблем, розвитку національних автономій, самоврядування, продовження земельної реформи, започаткованої П. Столипіним, та виправлення її недоліків виявилися марними.

У роки Першої світової війни робота Думи неодноразово переривалася і фактично мало впливала на хід справ¹. Остання сесія Думи четвертого скликання відбулася у лютому 1917 р., хоча сама Дума продовжувала існувати. З початку Лютневої революції 27 лютого було утворено Тимчасовий комітет Державної думи, який наступного місяця сформував Тимчасовий уряд. У зв'язку з початком виборів до Установчих зборів 6 жовтня 1917 р. він розпустив Державну думу.

Отже, депутати від українських губерній і міст брали активну участь у роботі Державної думи Російської імперії на всіх стадіях законодавчого процесу, вироблення парламентської процедури, мали справу з реальною практикою парламентаризму. Участь у її роботі дала змогу заявити про наболілі національні й соціальні проблеми українства, на державному рівні привернути не тільки загальноросійську, а й міжнародну увагу до вирішення українського питання.

Надійшла до редколегії 06.02.06

Д. Селіхов, кандидат юридичних наук
(Полтавський факультет НЮА України)

Особливості правового статусу губерній Лівобережної України та його відображення в законодавчих актах другої половини XIX — початку XX століття

Після ліквідації наприкінці XVIII ст. автономного устрою Гетьманщини і утворення на її території Полтавської і Чернігівської губерній особливості правового регулювання цивільних відносин у згаданих адміністративних одиницях Лівобережної України продовжували зберігатися по суті до самого краху Російської імперії. На початку XIX ст., наприклад, існувало кодифіковане джерело норм цивільного права, відоме в історії як «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.), а також «Звід

¹ Див.: Государственная дума. Стенографический отчет. Сессия IV. — Стб. 1205–5813.

місцевих законів західних губерній» (1837 р.). Навіть після відмови самодержавства від застосування на території України основних норм цивільного права які сягають своїм корінням так званого Литовського статуту (XVI ст.), у деяких губерніях, у тому числі на території Лівобережної України і після 1843 р. (указ царя Миколи I «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство постановлень імперії») у «Зводі законів Російської імперії» було зафіксовано статті, що застосовувалися виключно до названих губерній. Як же було відображено у законодавчих актах другої половини XIX — початку XX ст. особливий правовий статус Полтавської і Чернігівської губерній? В існуючій літературі цю проблему практично не з'ясовано. Дослідники, які тією чи іншою мірою вивчали особливості застосування в Полтавській і Чернігівській губерніях положень загальноросійського законодавства, першочергову увагу звертали на характеристику окремих норм права. Так, О. Нелін охарактеризував «Зібрання малоросійських прав» 1807 р.¹, О. Клименко зосередила свою увагу на систематизації права Лівобережної України у другій чверті XIX ст.², а С. Поляруш³ та В. Бартків⁴ відповідно з'ясували процес становлення органів державної опіки і благодійності та діяльність місцевого державного апарату Російської імперії в умовах здійснення селянської реформи 1861 р. На окрему увагу заслуговують публікації О. Коросташова⁵, в яких проаналізовано

¹ Див.: *Нелін А. И.* Собрание малороссийских прав 1807 г., его содержание и значение: Автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — К., 1990.

² Див.: *Клименко О. В.* Формування українського права та його взаємодія з іншими правовими системами // *Право України.* — 2001. — № 9. — С. 85–88; *вона ж.* Еволюція прав людини: на прикладі Лівобережної України у першій половині XIX ст. // *Там само.* — 2002. — № 6. — С. 140–143.

³ Див.: *Поляруш С. І.* Становлення та розвиток системи громадського піклування на Україні в XIX ст. // *Наукові записки з історії України.* — Кіровоград, 1992. — Вип. 1. — С. 112–118.

⁴ Див.: *Бартків В. П.* Місцеві органи державного управління Російської імперії в реалізації реформи аграрних відносин 1861 і наступних років // *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* — 2001. — № 15. — С. 137–142.

⁵ Див.: *Коросташов О. В.* Особливості правового регулювання суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX столітті // *Право України.* — 2000. — № 1. — С. 129–132; *він же.* «Звід законів Російської імперії» як джерело права Лівобережної України у XIX столітті / *Держава і право.* — К., 1999. — Вип. 5. — С. 17–23; *він же.* «Звід місцевих законів західних губерній» як джерело особливих для Полтавської та Чернігівської губерній положень загальноросійського зводу законів другої редакції // *Там само.* — К., 1999. — Вип. 4. — С. 73–80; *він же.* Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин на Лівобережній Україні у XIX столітті (після скасування місцевого права) / *Там само.* — К., 1999. — Вип. 5. — С. 54–62.

особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській та Чернігівській губерніях у першій половині XIX ст. Автор дійшов висновку про те, що особливі для Полтавської і Чернігівської губерній положення другої редакції «Зводу законів Російської імперії», які ґрунтувалися на нормах місцевого права, в багатьох випадках не мали аналогій серед загальноросійських правил і відрізнялися від них вищим рівнем юридичної техніки та більшою широтою регулюваних правовідносин (докладна регламентація відносин опіки, спадкових відносин щодо приданого, застосування угод про довічне володіння, тимчасовий поділ спадщини тощо). Проте хронологічні рамки праці, як і її мета, не давали підстав для аналізу відповідних правових норм селянської реформи 1861 р., вивчення якої суттєво актуалізується в сучасних умовах ринкової трансформації економіки України. Метою даного повідомлення є з'ясування того, якою мірою особливості регулювання правових відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях було відображено у законодавчих актах, пов'язаних із скасуванням на їх територіях кріпосного права, та відповідних законах епохи столипінських реформ.

Отже, актуальність цієї проблеми полягає у зв'язку не лише з її недостатнім висвітленням в існуючих історичних дослідженнях, а й з погляду реформування суспільних відносин у сучасній Україні на ринкових засадах.

Як відомо, до складу комплексу опублікованих після царського маніфесту 19 лютого 1861 р. документів входили місцеві положення про порядок виходу із кріпосної залежності селян. Якщо говорити про Лівобережну Україну, то тут діяло «Місцеве положення про порядок виходу із кріпосної залежності селян в губерніях малоросійських: Полтавській, Чернігівській і частині Харківської». Відомий фахівець з історії скасування кріпосного права П. Зайончковський в одній із своїх праць зазначав, що «необхідність видання окремого „Положення” для Лівобережної України диктувалась тим, що в Україні общини не існувало і наділення землею здійснювалось подвірно, залежно від наявності тяглової сили»¹.

В основу визнання кількості громадської землі, яка надавалась у розпорядження того чи іншого села, було покладено розмір душевого наділу. Кожна з губерній Лівобережної України «Місцевим положенням» розподілялась на декілька місцевостей (від двох до чотирьох), в яких і встановлювався вищий розмір душевого наділу. Так, для Чернігівської губернії вищій душевий наділ встановлювався від 2 $\frac{3}{4}$ до 4 $\frac{1}{2}$ десятин

¹ Див.: Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. – Изд-е 3-е, перераб. и доп. – М., 1968. – С. 127.

(додаток до ст. 9 «Місцевого положення»). Нижній розмір душевого наділу дорівнював половині вищого (ст. 10). Спільним з великоросійським «Місцевим положенням» у цьому відношенні було тільки те, що кількість землі, яка передавалась у розпорядження тієї чи іншої громади, складала величину душевого наділу, помноженого на число ревізьких душ. Поміщикам губерній Лівобережної України надавалось право зменшувати селянські наділи, якщо в них після передачі частини земель залишалось менше третини усіх зручних для сільськогосподарської діяльності земельних угідь. Якщо ж селянський наділ був меншим нижчого розміру, то поміщик зобов'язувався додати селянинові частину землі, за винятком тих випадків, коли в останнього залишалось менше третини зручних земель (ст. ст. 13–14). Розподіл же землі усередині сільського товариства здійснювався шляхом виділення спадкових сімейних «піших» ділянок, які складались із садиби і польового наділу або з однієї садиби (ст. 37). Вища норма пішої польової ділянки, яка також визначалась додатком до ст. 9, складала по окремих місцевостях від 4 до 7 десятин. У тих же випадках, коли розмір польової сімейної ділянки виявляється більшим за вищу норму пішого наділу, надлишкова частина його визначалась «додатковою ділянкою» (ст. 39). Згідно з «Місцевим положенням» (ст. 36) сімейні ділянки в губерніях Лівобережної України (на відміну від великоросійських губерній) збереглись у дореформених розмірах, зменшуючись пропорційно відрізаної землі. Подібний розподіл землі відповідав фактичному становищу, яке визначалось наявністю різних категорій кріпосних селян, хоч різниця між тягловими і пішими частинами юридично ліквідовувалась. Безземельні селяни одержували наділи у тому випадку, коли здійснювалась прирізка додаткової землі.

У «Місцевих положеннях» по-різному були виписані майнові права колишніх кріпосних селян. Якщо «Великоросійське положення» визначало втрату права користування тією земельною ділянкою, якою користувався селянин за умови його виходу з общини¹, то «Малоросійське положення» в семи статтях докладно викладало порядок успадкування землею різних спадкоємців². Важливою з погляду формування ринкових відносин була правова норма, згідно з якою право на успадкування землі надавалось не лише родичам, а й стороннім особам «згідно місцевим звичаям», як свідчила відповідна стаття (№ 95) «Малоросій-

¹ Див.: Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях великороссийских, новороссийских и белорусских // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI. – № 36662. – Ст. 99.

² Див.: Там само. – № 36663. – Ст. 93 – 99.

ського положення». Якщо у великоросійських губерніях община дозволяла одному із своїх членів вийти із свого складу, то у цьому випадку ті, хто залишився, зобов'язувались відбувати за круговою порукою всі повинності поміщику замість емігранта¹. Подібного на Лівобережній не було. У ст. 142 «Місцевого положення» щодо цього було сказано так: «Якщо поміщик погодиться скласти назавжди з громади, без зменшення наданого їй поділу, повинності, які належить вносити поміщику з ділянки домогосподаря, що бажає одержати від громади звільнення, то такий домогосподар може вийти з громади, не питаючи у неї на те дозволу»².

Зазначені особливості застосування на території Лівобережної України тих чи інших норм права не вичерпуються, звичайно, «місцевими положеннями». У «Зводі законів цивільних» загальноросійського зводу законів другої редакції із 4105 статей 53 містили в собі особливі для Полтавської і Чернігівської губерній положення, які діяли і після 1861 р. Всі особливі для Лівобережної України положення було викладено в 53 статтях «Зводу законів цивільних» і мали своїм джерелом норми місцевого права. Даними статтями регламентувалися особисті і майнові права та обов'язки подружжя (ст. ст. 113, 120), особисті й майнові права та обов'язки батьків та дітей (ст. ст. 7, 161, 170, 547), опіка і піклування (ст. ст. 226, 229, 243, 245, 251, 267), порядок оформлення цивільно-правових документів (ст. ст. 599, 600, 654 — 655), право власності (ст. ст. 368, 398, 439), сервітутні права, зобов'язальне та спадкове право відповідно (ст. ст. 434, 521, 794, 1214, 575, 866, 876, 952, 958, 962 та ін.).

Порівнюючи особливості для Полтавської і Чернігівської губерній положення, що мали своїм джерелом, як вже зазначалося, норми місцевого права, із загальноімперськими правовими нормами, можна зробити висновок про те, що за особливими для Лівобережжя правилами встановлювалася більша залежність дітей від батьків, надавалося більшого значення родинним зв'язкам у шлюбно-сімейних та спадкових відносинах. Слід відзначити також і те, що права жінок порівняно з правами чоловіків були більш обмеженими, хоч вони були значно ширшими порівняно з мешканцями великоросійських губерній. Загалом є усі підстави для того, щоб констатувати факт існування у Полтавській і Чернігівській губерніях впродовж ХІХ ст. більш жорсткої порівняно з іншими губерніями Російської імперії охорони майна власника від незаконних посягань на нього. Так званим непривілейованим станам

¹ Див.: Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях великороссийских, новороссийских и белорусских. — № 36662. — Ст. 142.

² Там само. — № 36663. — Ст. 142.

згаданих адміністративних одиниць надавалась «більша свобода у розпорядженні належним їм майном, передбачалась більша кількість цивільно-правових угод, ніж це було встановлено загальноросійськими правилами»¹. Навіть на початку ХХ ст. через кілька десятиліть після здійснення низки кроків з уніфікації імперського законодавства Державна дума інколи враховувала особливості правовідносин на території двох названих губерній українського Лівобережжя. Так, у відомому законодавчому акті епохи столипінських аграрних реформ від 14 червня 1910 р. «Про зміни і доповнення до деяких постанов про селянське землеволодіння», було згадане (ст. 56) і так зване «Малоросійське положення» у зв'язку із забороною селянам у межах одного повіту зосереджувати у своїх руках шляхом купівлі чи прийнятті у вигляді подарунку надільну землю розміром «понад шість душових, вищих чи указних наділів»². Не були залишені поза увагою особливості Лівобережжя і у законі від 29 травня 1911 р. «Про землеустрій», прийнятому тією ж III Державною думою. Вже в перших статтях цього закону, де йдеться про форми землеулаштування сільських громад у процесі переходу на хутори і відруби, говорилося, що норми «цього положення застосовуються до дач загального володіння у Полтавській і Чернігівській губерніях, утворених на основі височайше затвердженого 27 жовтня 1859 р. Положення про розмежування цих губерній, і у тих випадках коли до складу цих дач входять володіння, що перевищують вказаний у статті 2 розмір»³.

Таким чином, аналіз особливостей правового статусу Лівобережної України у сфері переважно аграрних відносин дає підстави для формулювання низки висновків. По-перше, згадані відмінності пояснювалися головним чином тим, що система українського права розвивалась в інших, відмінних від формування російської системи права, історичних реаліях. Зокрема, на процес розвитку українського права не справляли істотного впливу інститут общини, домінуюча роль релігійних догматів у суспільних відносинах, відсутність демократичних традицій у суспільному розвитку, які істотно впливали на процес формування системи права у великоросійських губерніях. По-друге, особливі для Полтавської і Чернігівської губерній норми права являли собою незначне вкраплення до системи російського законодавства, не впливаючи по суті на за-

¹ Коросташов О. М. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина ХІХ століття): Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2001. – С. 16.

² Див.: Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении // ПСЗРИ. – обр. 3-е. Т. XXX. – СПб., 1910. – Отдел 1. – С. 751.

³ Див.: Положение о землеустройстве. // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXXI. – СПб., 1914. – Отдел 1. – С. 456.

гальне досить таке важке соціально-економічне становище мешканців колишньої Гетьманщини. Отже, руйнування значною мірою феодальної системи суспільних відносин в аграрному секторі економіки Російської імперії стало загальною вимогою селянства як Росії, так і України та інших колоніальних окраїн тогочасної держави. Перспективним з точки зору подальшої дослідницької роботи над правовими актами Російської імперії є аналіз політичних вимог українського селянства під час масових заворушень 1902 та 1905–1907 рр., в яких також знайшли своє відображення особливості суспільного життя в губерніях Українського Лівобережжя.

Надійшла до редколегії 20.12.05